

הרב ישראל מרדכי פלס כולל אברכים ישיבת אליהו מכון ירושלים

הוצאת חכמות

אוצר החכמות

ברכת ההפטרה בשבת ר"ח ובשבת חוה"מ

א. המקור בש"ס

במסכת שבת¹, בקשר לבעיה "מהו להזכיר של חנוכה במוספין"² מביאה הגמרא את דברי רב גידל בשם רב "ראש חדש שחל להיות בשבת, המפטיר בנביא בשבת אינו צריך להזכיר של ראש חדש, שאילמלא שבת אין נביא כראש חדש". במסקנת הסוגיא³ אומרת הגמרא, "ולית הילכתא ככל הני שמעתתא, אלא כי הא דאמר ר' יהושע בן לוי, יום הכפורים שחל להיות בשבת, המתפלל נעילה צריך להזכיר של שבת, יום הוא שנתחייב בארבע תפלות". ונחלקו הקדמונים בכוונת הגמרא באמרה: לית הילכתא ככל הני שמעתתא, האם כללה בזה גם את המימרא הג"ל לגבי שבת ור"ח, והלכה שצריך להזכיר של ר"ח בהפטרה מטעמו של ריב"ל, יום הוא שנתחייב ב.... או שדין זה של רב לא נדחה, וכיון שבר"ח אין נביא כלל⁴ — לא שייכת כאן סברת ריב"ל "יום הוא שנתחייב"⁵. בעניין הפטרת שבת חול המועד אין דבר מפורש בגמרא, אך ברור שהסברות הג"ל — לפי שתי הדעות הנזכרות — מתאימות לשבת חוה"מ כמו לשבת ר"ח, ואין יסוד בסוגיה לחלק ביניהן⁶.

[ה"ח 1234 567]

ב. דעות הקדמונים שצריך להזכיר ר"ח

כאמור, מסקנת הסוגיא היא "ולית הילכתא ככל הני שמעתתא", ובפשטות הכוונה גם לדברי רב גידל בשם רב, ועל פי זה צריך להזכיר ר"ח בהפטרת שבת ר"ח, ושייך גם כאן לומר, "יום מחויב בנביא וצריך להזכיר בו ר"ח"⁷. כשיטה זו מפורש בשני סדורי הגאונים שבידינו, סדר רב עמרם גאון⁸ וסדר רב סעדיה גאון⁹. בראשונים מובא¹⁰, "ואמר מר רב האי, המפטיר בראש חדש שחל להיות בשבת צריך להזכיר של ראש חדש", ונוסף לכך "כך הסכימו כל הגאונים"¹¹.

1 כד, א.

2 של שבת חנוכה ושל ר"ח טבת (שבחנוכה).

3 כד, ב.

4 ראה להלן בהע' 62.

5 בשלחן לחם הפנים (לר' יעקב רקח, סי' רפד, ב) נמצא סיכום מקיף של דעות הראשונים והאחרונים בעניין שבת ר"ח. הספר הגיע לידי קרוב לסוף הכנת המאמר, וכיון שהחלק אודות שבת ר"ח הוא הבסיס לדיון על שבת חוה"מ — לא השמטתי חלק זה, מה גם שיש בו תוספת דברים על מש"כ שם.

6 דיונים ארוכים בדעות האחרונים בעניין שבת חוה"מ נמצאים בכף החיים (סי' ת"צ, אות עח), בשו"ת יחיה דעת (ח"א סי' ע) ובהערות לברכת אליהו על ביאור הגר"א (סי' תץ, הע' 2).

7 האשכול, הלכות ר"ח (מהד' רצב"א, ח"ב עמ' 11).

8 בשחרית של שבת (סדר רע"ג השלם (ירושלים תער"ב) חלק שני, עמ' 70; סדר ר' עמרם גאון (ירושלים תשל"ב) עמ' עח).

9 עמ' שסז.

10 מלחמת ה' לרמב"ן (על הרי"ף לשבת שם) בשם ר' יהודה הברצלוני (בעל ספר העתים).

11 מלחמת ה' שם.

אמנם בחיבוריהם של הגאונים הקדמונים, השאלות והלכות גדולות, לא מפורש דבר בענייננו, אך כבר הוכיח הנצי"ב¹² מדברי השאלות בעניין חנוכה, שדעתם¹³ גם כן שצריך להזכיר ראש חדש בהפטרה.

ראשוני מפרשי הש"ס, רבינו חננאל ורש"י, פירשו שניהם¹⁴ ש"לית הלכתא" מתייחס אף לדברי רב גידל. ואף המאירי¹⁵, שמצד הסברה דעתו נוטה שלא להזכיר ר"ת, מכריע שמכח הסוגיא נראה שצריך להזכיר.

רוב הפוסקים הראשונים פסקו שיזכיר ראש חדש בברכות ההפטרה, הלא הם: הרי"ף¹⁶, בעל האשכול¹⁷, הרמב"ם¹⁸, הראב"ד¹⁹, רבינו ישעיה דיטראני²⁰, הרמב"ן²¹, בעל שבלי הלקט²², הרי"א²³, הרשב"א²⁴ ותלמיד הרי"ן²⁵, וכן הביא בסתמיות רבינו ירוחם²⁶. רבינו יונה שדן בעניין זה²⁷ הכריע, שאפילו הסוברים שצריך להזכיר — היינו רק באמצע הברכה, אבל בחתימה חותם מקדש השבת בלבד. וכן פירש הכסף משנה את דברי הרמב"ם הנ"ל.

אולם, בכמה ראשונים מפורש שדעתם להזכיר אף בחתימה. כך מביא שבלי הלקט²⁸ פסק רבינו חננאל ז"ל שחותמין בהפטרה מקדש השבת וישראל וראשי חדשים²⁹, וכן דעת הרי"ד³⁰, ומסתבר ששבלי הלקט שפסק כדבריהם גם כן סובר כן. הכל בו³¹ הביא דעת יש אומרים לחתום, ואף בדעה הסתמית המובאת ברבינו ירוחם³² נמצא נוסח הזכרה באמצע ובחתימה. אפשר שגם הרמב"ם סובר כן, ונראה שכך הבין הרד"ך, שהביא³³ דעת האומרים ש"אין חותמין אלא בשל שבת", וכנגדם הביא הרד"ך את פסק הרמב"ם, והכריע כמותו. משמע שסבר שדעת הרמב"ם שיש לחתום אף בשל ר"ת.

נוסף לכך, יש נוסחאות ברמב"ם שלפיהן מפורש שכך דעת הרמב"ם, והן נוסחאות כתבי יד תימניים, שבהם במקום הנוסח הנדפס³⁴ "מזכיר ראש חדש בברכה זו כמו שמזכיר בתפלה" נמצא "מזכיר ראש חדש בברכה זו וחותם בה מקדש השבת וישראל וראשי חדשים"³⁵.
אוצר החכמה
אוצר החכמה

12 העמק שאלה על שאלות בראשית. שאלתא כו, אות טו.

13 דברי הלכות גדולות הם כמעט העתקה של השאלות.

14 בפירושיהם לסוגיא.

15 בית הבחירה, שבת שם.

16 שבת שם (דף יא, א מדפי הרי"ף).

17 הלכות ר"ת (מהר" רצב"א ח"ב עמ' 11; מהר" אלבק עמ' 144).

18 הלכות תפילה פי"ב, הט"ז.

19 בהשגתו על ספר המאור, הובאה בדברי הרמב"ן הנ"ל בהע' 10.

20 פסקי הרי"ד שבת שם (ירושלים תשכ"ד. עמ' רלז).

21 סימן פ.

22 פסקי ריא"ז, שבת פ"ב, הל' חנוכה אות כח.

23 חידושי הרשב"א שבת שם.

24 בחידושים שנדפסו כחידושי הרי"ן לשבת (ראה להלן בהע' 53) שם.

25 תולדות אדם וחווה נ"א ח"ג. ברם, בהמשך הדברים דעתו נוטה לומר שאין מזכיר ר"ת.

26 "בהלכות חנוכה שחיבר" (שו"ת ישב"ץ ח"ג, סי' רפב) ולא הגיעו לידינו. דבריו הובאו ברא"ש (פסקי שבת פ"ב, סי' טז), וממנו בטור (אור"ח סי' רפד), וכן ברשב"א וברבינו ירוחם הנ"ל ובאחרות חיים (הלכות קריאת ס"ת, אות נג) ועוד.

27 סי' כ, בדיני ברכות ההפטרה.

28 ספר הבתים, בית תפלה, סוף שערי קריאת התורה (ירושלים תשמ"ג, עמ' רמו).

29 כך הובא במשנה תורה מהר" הרב קאפת. נוסחה אחרת ברמב"ם היא "וחותם בה כמו שמזכיר בתפלה" —

בהסבירו את הכרעתו מוסיף הרשב"א: ואע"פ שיש להשיב — הלכה למעשה הכי שפיר טפי למיעבד, משום דמאן דאמר מזכיר — חייב להזכיר קאמר, ולמאן דאמר אינו מזכיר, לאו אסור להזכיר קאמר, אלא — אין צריך להזכיר קאמר, ואם בא להזכיר מזכיר.

ג. דעות הראשונים שלא להזכיר ר"ח

לעומת דברי הגאונים והראשונים הנ"ל, מצאנו רבים מפוסקי אשכנז, צרפת ופרובנס, שפסקו כרב גידל בשם רב, "דאפילו ר' יהושע בן לוי מודה דאין צריך להזכיר של ראש חדש בנביא, כיון דנביא בראש חדש ליכא כלל"³⁰.

כך פסקו מחזור ויטרי³¹, רבינו תם³², ר"י הזקן³³ וספר התרומה³⁴ — חכמי צרפת הקדמונים, בעל האור זרוע³⁵ שישב בוניה שבאושטרייך, וכן חכמי פרובנס: רבינו משולם³⁶, רבינו זרחיה הלוי בעל המאור³⁷ בעל העיטור³⁸, ספר ההשלמה³⁹, ר' אשר מלוניל⁴⁰, ספר המאורות⁴¹, ר' משה כהן מלוניל⁴² וספר המנהיג⁴³. בסוף תקופת הראשונים פוסקים כן בעל עץ חיים⁴⁴ מלונדון, ספר הנייר⁴⁵ בצרפת והגהות מיימוניות⁴⁶ וספר אגודה⁴⁷ באשכנז. כך היא גם הכרעת הטור⁴⁸, דעת הרא"ה⁴⁹, האבודרהם⁵⁰ והצדה לדרך⁵¹ בספרד, והרשב"ץ⁵² בצפון אפריקה.

הובאה בברכת אליהו על ביאור הגר"א (אור"ח סי' תצ, ס"ק יג, בהע' בעמ' שיא) בשם ספר שם טוב על הרמב"ם, שמצא כן בכת"י

30 תוספות (שבת כד, ב, ד"ה ולית הלכתא) בשם ר"י.

31 סוס"י רלג, עמ' 198.

32 ספר הישר (חירושים), סי' רטז, וראה גם בחשובות חכמי צרפת ולותיר סי' סו (שאפשר שהיא תשובת ר"ח, והובאה באור זרוע (ח"ב סי' תנח) ובמרדכי (שבת רמז רפא-רפב), עיי"ש).

33 סי' ר"ל.

34 חלק ב', סוס"י תסב.

35 הובא באורחות חיים (הל' קריאת ס"ת, אות נג), אך אפשר שהכוונה שם לבעל ההשלמה, הנזכר בסמוך.

36 המאור הקטן שבת (יא, א מדפי הרי"ף).

37 עשרת הדברות (נדפס יחד עם חלק שני של ספר העיטור), סוף הלכות יום כיפור.

38 על הרי"ף שבת שם (מהד' הרב בלוי, נ.י. תשכ"ד, עמ' רלג).

39 הובא מכתב יד בהערות הרב בלוי להשלמה (שם, הע' 14).

40 על סוגית חנוכה, שבת שם (מהד' הרב בלוי הנ"ל, עמ' עח).

41 ראה להלן בהע' 58.

42 הלכות שבת, סי' לח.

43 ר' יעקב חזן, כרך א, עמ' נו (ירושלים תשכ"ה).

44 הלכות חנוכה, עמ' ס (נ.י. תשכ"ג).

45 הלכות תפלה פי"ב, אות ל.

46 שבת, סי' מד.

47 אורח חיים, סי' תכה.

48 הובא בחידושי תלמיד הר"ן הנ"ל בהע' 24. דעת רוב חכמי ספרד בדורו של הרא"ה היתה להזכיר של ר"ח, כנ"ל, ואפשר שהרא"ה יוצא בעקבות זקנו הרו"ה בעל המאור, שפסק שלא להזכיר (כנ"ל בהע' 36).

49 ברכות ההפטרה (ירושלים תשכ"ג, עמ' קער).

50 מאמר ד', כלל ב פי"א.

51 שו"ת הרשב"ץ ח"ג, סי' רפב. בתשובה אחרת (ח"ב סי' רמח) נראה שלא בא להכריע במחלוקת הראשונים, אלא רק לומר מה המנהג.

ברכת הפטרה בשבת ר"ח ובשבת חוה"מ תשלג

ד. המנהג בעניין הזכרת ר"ח

על פי האמור בשני סדורי הגאונים שבידינו, סדור רב עמרם גאון⁵¹ וסדור רב סעדיה גאון⁵², מסתבר שכך היה המנהג בכלל בזמן הגאונים, שהזכירו של ר"ח אף בחתימה.

מנהג זה הגיע כנראה גם לספרד, ומעידים עליו ר' יהודה הכרצלוני⁵² — "וכן עמא דבר", והריטב"א⁵³ — "וכן מנהגנו בכל הארצות"⁵⁴ האלו. אמנם, חכמי ספרד הללו אינם מפרשים אם כוונתם לחתימת הברכה, או להזכרה באמצע הברכה בלבד, כדעת רבינו יונה הנ"ל⁵⁶, אך יש לציין, שלעניין ר"ח⁵⁵ לא מצאתי ראיה שנהגו כן, להזכיר באמצע ולא לחתום.

בעל שבלי הלקט גם כן מזכיר, "יש שנוהגין לחתום"⁵⁶, אך כנראה אין זה מנהג איטליה בימיו, שהרי מפורש בספר תניא⁵⁷ "וכן מנהגנו שלא להזכיר של ר"ח בחתימת ברכות של הפטרה".

גם בארצות צרפת ואשכנז (שיש מנהגי תפלה משותפים להן ולאיטליה) נהגו שלא להזכיר של ר"ח. על מנהג צרפת מעיד הרמ"ך⁵⁸ "ובכל ארץ צרפת אין מזכירין של ר"ח בשבת", וכן כתבו תוספות⁵⁹ "וכן אנו נוהגין", וכן הוא בספר התרומה⁶⁰. בספר מנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג, מספרי המנהגים הראשונים של אשכנז⁶¹, נאמר⁶² "בשבת... בר"ח אינו מזכיר של ר"ח", וכן בהגהות מיימוניות⁶³.

מדבריהם של חכמי פרובנס מתקבל הרושם שאף שם נהגו שלא להזכיר, וכך כתב בעל המאור⁶⁴ "כמנהגא דילן", בעל העיטור⁶⁵ — "וכן עמא דבר", ורבינו ירוחם⁶⁶ — "וכן נוהגין שאין המפטיר מזכיר ר"ח". אף בקורתו של הראב"ד⁶⁷ — שדעתו כאמור להזכיר של ר"ח — על מנהג מקומו המנוגד לדעתו "ומן המנהגים שנהגו בשיבוש אין למדין" — יש ממנה הוכחה שבמקומו של הראב"ד לא הזכירו של ר"ח.

ברם, תמונה זו אינה מדויקת, אלא היו מנהגים חלוקים בפרובנס עצמה בין הקהילות

אוצר החכמה

אוצר החכמה

אוצר החכמה

52 המצוטט על ידי הרמב"ן (ראה לעיל הע' 10).

53 חידושי הריטב"א שבת שם (מהו' הרב רייכמאן, גי' תשכז, עמ' קיז). חידושי שבת שנרפסו בתוך חידושי הריטב"א לש"ס אינם לריטב"א אלא לר"ן, ואלו שנרפסו בחידושי הר"ן הם לתלמיד הר"ן, ראה "שרי האלף" (ירושלים תשל"ט) עמ' קצו).

54 כנראה כוונתו לכל חבלי ספרד, ולא רק למקום ישיבתו.

55 מה שאין כן לגבי חול המועד, ראה להלן ליד הע' 73. אמנם, אפשר שבמהלך השתנות המנהג בקטלוניה — חבל הארץ שסביבות ברצלונה — בין הזכרה וחתימה, כפי שהגיע כנראה המנהג מבבל, לבין המנעות מהזכרה בכלל, כפי שהעידו הרא"ה והר"ן (ראה להלן ליד הע' 65) — היו תקופות שהזכירו של ר"ח ולא חתמו. קטלוניה היא המקום שלגביו הובאה העדות הנ"ל על מנהג כזה בחוה"מ, והיא גם ארצו של ר' יונה שפסק כך להלכה לגבי ר"ח, ולפיכך מסתבר מאד שבתקופה מסוימת נהגו שם כך גם בר"ח.

בשלחן לחם הפנים (הנ"ל בהע' 5) כתב, שכך דעת מנהגי מהר"א טירנא, מזה שהביא את דעת ר' יונה בלשון "אבל" (סוף מנהגי ר"ח). קצת קשה לבנות על דיוק לשון זה, ולעשות את מהר"א טירנא יחיד בין האשכנזים הפוסק להזכיר ר"ח אולם ראה להלן בסעיף ז, מנהג ד, לגבי שבת חוה"מ פסח, וא"כ אפשר שגם בשבת ר"ח נהגו כן.

56 סימן קעט.

57 סימן לד.

58 בהשגותיו לרמב"ם הלכות תפלה, פי"ב הט"ו (מהו' הרב אטלס חשכ"ט, עמ' לב ולה).

59 ראה מש"כ במבוא ל"מנהגות וורמייזא" (ירושלים תשמ"ז) עמ' 17.

60 עמ' 14.

השונות, ולפיכך ציינו כמה מן הראשונים⁶¹ שמנהג קהילת נרבונה שלא להזכיר. תיאור מפורט נותן לנו רבינו מנחם, שישב בעצמו בנרבונה, בהתייחסו לדברי הרמב"ם הנ"ל שצריך להזכיר⁶² "וכן נהגו בגלילות פרוב", ובקצת ארצות אחרות, ...מיהו, מנהג העיר הזאת נרבונה — שלא להזכיר ענין ראש חדש בכרכת ההפטרות, ...וכן היה מנהג בהר⁶³ — עד שבא לשם הראב"ד והנהיג להזכיר — וכן מנהג⁶⁴ ברוב המקומות".

לקראת סוף תקופת הראשונים מתפשט לקטלוניה, הסמוכה לפרובנס, המנהג שלא להזכיר כלל, כפי שמביא בעל החידושים על מסכת שבת (שהודפסו על שם הר"ן) בשם הרא"ה⁶⁵, שישב בברצלונה, וכפי שכתב על כך הר"ן⁶⁶ שישב שם עשרות שנים אחרי הרא"ה: "וכן נהגו". באותם דורות. מביא הטור⁶⁷ את דעת רבינו יונה להזכיר של ר"ח (אך לא לחתום), ומסיים "ולא נהגו כן". באותה תקופה מעיד גם הרשב"א⁶⁸ על מנהג מקומו — אלג'יר — "נאנו מנהגנו שלא להזכיר". כך "פשט המנהג שלא להזכיר של ר"ח כלל", כדברי מרן בבית יוסף⁶⁹, "וכן הוא מנהגנו" — כפי שאומר החיד"א⁷⁰.

ככל הידוע לי, רק בקהילות תימן שנהגו על פי הרמב"ם המשיכו גם לאחר תקופת הראשונים לחתום אף בשל ר"ח. כך נמצא בספרי הפטרות כ"י עתיקים מתימן⁷¹, "וכך אנו נוהגים"⁷². אולם קהילות אחרות בתימן נהגו ע"פ השו"ע, וכתבו "מנהגנו ידוע שאין מזכירין... אלא השבת"⁷³, וכן נהגו בדורות עברו⁷⁴.

61 כך בספר המאורות (ראה לעיל הע' 40), באורחות חיים (הלכות קריאת ס"ת, אות נג) ובבית הבחירה למאירי (ראה לעיל, הע' 15).

62 ספר המנהג על הרמב"ם, הל' תפלה, פ"ב הט"ו (ירושלים תש"ל, עמ' קפה). מהר"ר הספר התקשה בדבריו של רבינו מנחם בהסבירו את סברת הרמב"ם, במה שאמר "...יום הוא שנתחייב בארבע תפלות, ולא שנא איתיה ולא שנא ליתיה — מזכיר, שהרי אותו היום נתחייב בהפטרות...". והדברים פשוטים, שרבינו מנחם בא להבהיר את נקודת המחלוקת של הרמב"ם על בעל המאור והתוספות, שלדעתם, הכלל "יום הוא שנתחייב ב..." נאמר רק על פרט שקיים ביום זה, אך מצד עצמו אינו שייך בשעה זו, כגון הזכרת קדושת שבת בתפילת יום כיפור, שישנה בתפילות היום האחרות, ולפיכך צריך להזכיר אף בנעילה, וכן הזכרת חנוכה ישנה בשאר תפלות שבת ור"ח, לפיכך הכלל הנ"ל מחייב להזכיר חנוכה אף במוסף, אבל הפטרה ב"ר"ח "ליתיה כלל" — לא בתפילה זו ולא באחרת, ולפיכך סברו הראשונים הללו שהכלל של ריב"ל "יום הוא שנתחייב ב..." אינו שייך לשבת ור"ח. על כך מסביר רבינו מנחם, שלדעת הרמב"ם הכלל "יום הוא..." שייך בכל מקרה, בין ב"איתיה" כאותו יום (בהזכרת שבת ביו"כ והזכרת חנוכה בשבת ובר"ח), ובין ב"ליתיה" כאותו יום כלל, והטעם לכך הוא, שסברת ריב"ל היא שהיום נתחייב, ואם כן, יום זה, שהוא שבת ור"ח, נתחייב בהפטרות, ועל כן צריך להזכיר גם ר"ח. 63 = בקהלת מונפלייר. 64 שלא להזכיר.

65 בחידושי על הרי"ף שבת (שם) ובחידושי על הש"ס שבת (שנדפסו בשם חידושי הריטב"א, ראה לעיל בהע' 53).

66 אר"ח ס' תכה.

67 ברכי יוסף שם, סעיף ב. דיון ארוך בדעות הראשונים, עם סיכום דברי האחרונים שפסקו שאין מזכירין — נמצא בשלחן לחם הפנים הנ"ל בהערה 5.

68 כפי שמוכח במהדורות הרמב"ם שהוציא הרב קאפח, הל' תפלה פ"ב הט"ו (עמ' רנט), בהערה מזו. וראה בהע' הבאה.

69 שם. וכן נאמר "בתכלאל קדמונים" (ירושלים תשכ"ד). והוא צילום התכלאל שנכתב בצנעא בשנת תרמ"ן) לגבי ר"ח (דף כז, ב) "מזכיר ראש חדש בברכה אחרונה של הפטרה, וחזתם מקדש השבת וישראל וראשי חדשים". תכלאל זה הושווה לתכלאל קדום מלפני ת"ק שנים (כמזכר בהקדמות שם), וא"כ כנראה כך נהגו בתימן ברציפות.

70 סידור (תכלאל — שאמ"י) בנסת הגדולה (תל אביב תשל"ו), עמ' תעג.

71 שם ציטט מ"תכלאל מהר"י פתיחי' שכתב "אבל ר"ח — נהגו שלא להזכירו כלל".

ה. שיטות ומנהגי הראשונים המדמים חוה"מ לר"ח

כאמור, עניין חתימת ברכת ההפטרה בשבת חוה"מ לא נזכר בש"ס, אלא שבפשוט יש לנו לדמותו לשבת ר"ח, שהרי גם ר"ח וגם חוה"מ אינם מחייבים הפטרה מצד עצמם, אלא רק משום השבת. כיון שאין דברים מפורשים על כך בגמרא – מיעטו גם הפוסקים הראשונים להזכיר מקרה זה.

מסתבר שאותם פוסקים המצריכים להזכיר של ר"ח בשבת ר"ח, יסברו כן גם לעניין חוה"מ. הראשון שלפחות רומז לכך הוא סדר רב עמרם גאון, שבו נאמר בתחילה כלל⁷² "וצריך להזכיר מעין המאורע כל יום, בין שבת, בין ר"ח בין מועד", ואח"כ מפרט והולך הנוסח כשבת, ובשבת ר"ח, "ובמועד" – מקדש ישראל והזמנים, וכן בר"ה ויו"כ מעין שלהם". ובפשוט, "מועד" כאן כולל בין ימים טובים ובין שבתות שבתוך המועד. הבנה זו בדברי רע"ג מפורשת בדברי אורחות חיים⁷³, המביא דעת "יש אומרים שגם כן חותם [בעניין המועד בשבת חוה"מ] כמו ב"ט" ומוסיף "וכן כתב רב עמרם ז"ל". בספר כל בור⁷⁴ סתם בדברי אותם "יש אומרים".

דברי "יש אומרים" אלו מביא האורחות חיים כחולקים על הפסק הסתמי שהביא בראש דבריו "בשבת וחולו של מועד מזכיר בה של יום טוב, אבל אין חותם בה אלא מקדש השבת". פסק זה תואם לשיטת רבינו יונה הנ"ל⁷⁵ לגבי ר"ח, שמזכיר ואינו חותם. ואכן בארצו של רבינו יונה נהגו כן בחוה"מ, כפי שמעיד האורחות חיים "וכן המנהג בכל גלילות קטלונא". אך בהמשך הדברים שם⁷⁶ מובא ש"יש מקומות מזכירין וחותמים בה" בשבת חוה"מ.

גם מהראשונים שפסקו במפורש שאין להזכיר של ר"ח בברכת ההפטרה, התייחסו רק מעטים לעניין שבת חוה"מ. באורחות חיים⁷⁷, מובאים דברי "הר" משולם ז"ל"⁷⁸ שאין להזכיר ר"ח, "והוא הדין בחולו של מועד ושבת". גם האבודרהם⁷⁹ מצרף דין שבת חול המועד לדין שבת ר"ח, הצדה לדרך גם הוא פוסק לגבי שבת חוה"מ⁸⁰ "אין מזכירין בה של פסח", כפי שפסק לגבי ר"ח⁸¹.

בנוסחאות הטור שהיו בידי הרמ"א והב"ח נאמר בדיני שבת חוה"מ פסח⁸² "ואין מזכירים בה של פסח לא באמצע ולא בחתימה". אין כל רמז בדברי הטור לדייק "של פסח" – מה שאין כן בסוכות, דמהיכי תיתי לומר שהטור מחלק בין זה לזה⁸³.

72 הלכות קריאת ס"ת, אית נכ. וכעין זה שוב שם באות נג.

73 אות נג.

74 ראה לעיל הע' 35.

75 מאמר ד, כלל ג פ"ב.

76 ראה לעיל הע' 50 לגבי סוכות לא פירש כלום, בוודאי משום שלא ראה שום חילוק ביניהם.

77 אר"ח סי' תצ, עיי"ש בב"ח ד"ה ומפטרין ביחזקאל. ואכן כך נוסח הטור במהדורות הטור שנלווה אליהן ב"ח בלכד, ללא בית יוסף. הרמ"א הוסיף משפט דומה בהגהותיו לשו"ע (סעיף ט) למרות שלא התייחס לכך בדרכי משה על אתר, (לגבי ההתאמה לדבריו בדרכי משה בס"י תרסג – ראה להלן באמצע הע' 92). מסתבר שהדברים היו בנוסח הטור שלפניו וכיוון שמרן "השמיטם" משלחנו – שהרי לפניו לא היה נוסח זה בטור – השלים הרמ"א את החסר.

78 האחרונים שדייקו כן בדעת הרמ"א הסתמכו על דברי הרמ"א בדרכי משה (סי' תרסג), הנותן טעם לחילוק בין פסח לסוכות, ולכן סברו שגם בהגהת השו"ע רמז לחילוק זה.

בספר יפה ללב (אר"ח סי' תרסג, ג) הוביח משתיקת הטור, והרמ"א בהגהותיו, לגבי סוכות – שדעתם שרק כפסח אינו מזכיר של פסח, אבל בסוכות מזכיר. אלא שדבר פשוט הוא שבהלכות החזירות על עצמו

לעומת מנהג קטלונאי הנזכר, להזכיר ולא לחתום, ולעומת אותם "יש מקומות" שהזכירו וחתמו — ומסתבר שמקומות אלו היו בספרד או באותו חלק פרובנס שנהג כך לגבי שבת ור"ח — יש בידינו עדויות על מנהג אשכנז שלפיו לא הזכירו כלל חוה"מ, וזאת גם כן בהתאם לשיטתם ומנהגם בשבת ור"ח.

בספר מנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג נכללו שני הנושאים יחד⁶⁰: "בשבת של חול המועד אינו מזכיר של חג, וכן בר"ח אינו מזכיר של ר"ח לפי שלא באתה הפטרה רק בשביל שבת".

גם בספר מהרי"ל הובא⁶¹ כמנהג פשוט "שבת דחולו של מועד המפטיר חותם מקדש השבת, ואין חותם בזמנים, דהפטרה בשביל השבת היא".

בספר מנהגים אשכנזי⁶² שבכתב יד מובא במפורש לגבי שבת חוה"מ סוכות⁶³: "ומברך ברכות שאחר הפטרה כמו בשאר שבתות וכו' ער מקדש השבת".

אח"כ 1234567
אח"כ 1234567

1. המנהג השונה בפסח ובסוכות

מנהג מזרח אירופה, שנקרא בפי הראשונים "מנהג אושטרייך", הוא ככל הנראה שילוב של מנהגי צרפת, מנהגי אשכנז (=גרמניה) ומנהגי יהדות מזרח אירופה הקדומה, שישבה שם עוד לפני הגירת היהודים מצרפת ואשכנז למזרח. ספרי המנהגים הראשונים של מנהג אושטרייך שהגיעו לידינו הם מנהגי הר"ר אברהם חלדיק ומנהגי מה"ר חיים פלטיאל — בני דורו של מהר"ם מרוטנבורג⁶⁴.

בספרים אלו מופיע לראשונה מנהג המבריל בין שבת חוה"מ פסח לבין שבת חוה"מ סוכות. לגבי סוכות נאמר במנהגי ר"ח פלטיאל⁶⁵: "ומפטיר ביום בא גוג..., ומברך לקדושה ולמנוחה לששון ולשמחה לכבוד ולתפארת, וחותם מקדש השבת ישראל והזמנים". לגבי פסח נאמר שם⁶⁶: "ואומר מקדש השבת, ואינו חותם בזמנים". במנהגי ר"א חלדיק נאמר לגבי סוכות⁶⁷: "ומפטיר בא גוג, ואומר לקדושה ולמנוחה לששון ולשמחה מקדש ישראל", ואילו לגבי פסח⁶⁸ לא צויין דבר מיוחד, אלא "ויפטיר היתה עלי, יקום פורקן".

לא חזרו הפוסקים על כל פרטי הדינים שוב ושוב אלא הביאו את עיקרי הדברים, וסמכו בפרטים על מה שכתבו קודם. ואם כן גם כאן סמכו הטור והרמ"א בסי' תרס"ג על מה שכתבו בסי' תצ, ולא חזרו על דין ברכות הפטרה.

79 בהלכות חיל המועד (מהר"י מכוון ירושלים תשמ"ט, עמ' קצט, סימן יט). וראה מה שכתב שם המהדיר, שכונת הספר רק לשבת חוה"מ פסח. אבל בסוכות מזכירים, וכפי שהובא בספר מהרי"ל עצמו בהלכות תפלה של פסח ושל סוכות. אולם, בתפלת פסח היא העתקה ממנהגי מהר"ק (כפי שמצויין שם בעמ' קמו הע' 9), ובתפלת סוכות מסופר רק שמהרי"ל דן במה שנמצא במנהגי ר' חיים פלטיאל (=חלק הפנים של מנהגי מהר"ק), בעקבות רבותיו שדנו בכך, אך לא היה מנהג מקומו.

80 פעמים אחדות הוא מזכיר כניגוד למנהגו את מנהגי חכמי אושטרייך. ע"פ המנהגים נראה לי שמקורו הוא ממרכז גרמניה.

81 כת"י אוקספורד 2255 (OPP. 613), בעבר: OPP. XXX. במכון לתצלומי כת"י מס' 17296) דף 9א.

82 על כל האמור כאן ראה במבוא ל'מנהגות וורמייזא' (מכון ירושלים תשמ"ז) עמ' 15—16, ובעיקר בהע' 6.

83 כפי הנוסח המופיע במנהגי ר' אברהם קלויזנר מהר"י מכוון ירושלים חשל"ח, סי' נט, עמ' נו.

84 שם, סי' קכו, עמ' קכ. וראה להלן סעיף ז, מנהג ד.

85 קבץ על יד ט (ירושלים תש"ס) עמ' 172. הנוסח המובא כאן הוא בהוספת נוסח כת"י א המוזכר שם, שהוא כתב היד הקדום ביותר של החיבור (ראה שם במבוא, עמ' 153 הע' 1), אך ראה להלן סעיף ז, מנהגים ב וג, לגבי הנוסחאות המובאות שם, ולהלן סעיף ט, לגבי נוסחאות כתבי היד שלא הוזכרו במהדורה הנ"ל.

86 שם, עמ' 194.

בטעמו של מנהג זה, שאין לו יסוד בש"ס ובדברי הקדמונים — דנו חכמי אושטרייך⁸⁷ בדור שלפני מהרי"ל, ונתנו לו הסבר "לפי שבשבת חול המועד וסוכות מוציאין ב' ספרי תורה, מה שאין עושין כן כל שאר יומי חול המועד וסוכות, דאין מוציאין רק אחת, ובפסח אינן מוציאין בשבת וחול המועד יותר מבשאר הימים, דמוציאין כל יום ב' ספרי תורות"⁸⁸.

מהרי"ל עצמו נתן שם נימוק אחר, שבסוכות כל יום חלוק מחברו בקרבנות — ולפיכך גומרים בו את ההלל בכל יום⁸⁹, מה שאין כן בפסח, שבכל הימים קרב אותו מוסף, ולכן גם לא גומרים את ההלל בחוה"מ. הלבוש⁹⁰ מסביר זאת, שהקרבן המיוחד וההלל נותנים לכל יום של חוה"מ סוכות חשיכות של רגל בפני עצמו. עוד מוסיף הלבוש, שגם על פי הסוד נחשב כל יום של סוכות כמו כל ימי הפסח⁹¹.

מנהג זה, שמצאנו זכרו רק בחיבורים מתחילת האלף הששי, נעשה נפוץ ביותר, ונחשב כמנהג האשכנזים כולם, במערב אירופה ובמזרחה, וכן נפוץ בקהילות רבות של הספרדים, ומהן הוזכרו בספרים שונים: ירושלים, חברון, לבנון, איזמיר, קושטא, אדריאנופול, בכל, הודו, פרס, אשור, תימן, אלג'יר ומרוקו.

עם התפשטות המנהג יוחס החילוק בין פסח לסוכות גם לפוסקים שונים: הטור, מהרי"ל, מרן כשו"ע והרמ"א, אך כנראה דעת כולם שלא להזכיר כלל, בפסח ובסוכות⁹². בסעיפים הבאים נבהיר כי כמה שיטות יש בהבחנה בין פסח לסוכות, וננסה לברוק מיהם הפוסקים ואילו קהילות נקטו בכל אחת מהשיטות.

הה"ח 1234567 ת"ח 1234567

87 מהרי"ל מביא זאת בשם "מה"ד גרשון ז"ל... אמר לו הטעם בשם מה"ד וייבש ז"ל". הראשון היה רבם של מהרי"ל (ראה ספר מהרי"ל ריש הלכות ציצית ותפילין, ובמהד' מכון ירושלים תשמ"ט עמ' לט בשינוי נוסחאות ת, בשו"ת מהרי"ל החדשות סי' לה ובשו"ת מהרי"ל סוס"י קכח (ולא כמו שכתב המהדיר (ירושלים תשמ"מ) בהע' 12 שם)) ושל ר' יוסף אושטרייכר, מסדר דרשות מהר"ש (=הלכות ומנהגי מהר"ש, מכון ירושלים תשל"ז, סי' ר, רסז, ת(ה) ות(ג)). השני נזכר כמי שישב בוינה (מהר"ש סי' שפח) ובברונא (שם סי' תסא), ומהרי"ל מוסר שנים מפסקיו ומכנהו "גדול הדור" (שו"ת מהרי"ל סי' ר(ב), וכע"ז בתשובותיו החדשות סי' קטז (ב), ושו"ת מהרי"ל סי' יז, וכע"ז בחדשות סי' לה).

88 ספר מהרי"ל, תפלות סוכות (מכון ירושלים תשמ"ט, עמ' שפ-שפא).
89 ובספר אמת ליעקב (משפס ברכות הפטרה, סע' ז) הביא זאת בשני טעמים. את ענין המוספין מצא במגן אברהם, ואת ענין ההלל — בב"ח.

90 לברש מלכות (לבוש החור), אר"ת סי' תרסג, ג.

91 האחרונים דנו והתלבטו בטעמים הנ"ל, ובעיקר בשאלות מדוע לא שייכים הטעמים הללו לגבי ר"ח, ומדוע לא הוזכרו המוספים, ההלל ומניין ספרי התורה בדיונים שבגמרא אורות הפטרת שבת ר"ח (עין שמן המשחה סי' יח, בדברי השואל ובתשובה, ובנהר שלום על אר"ת סי' ת"ץ סע' ט, ועוד אחרונים).

92 ראה לעיל בסעיף ה, ובהע' 77-79 שם. משם נראה כי דעת הטור שלא להזכיר כלל, כמפורש בטור ע"פ נוסח הרמ"א והב"ח בסי' תץ. ואף לנוסחאות שלנו, שלא פורש ענין שבת חוה"מ בטור, יש לומר שסמך על מה שכתב בסי' תכה לגבי שבת ר"ח, שלא נהגו אפילו בהזכרה באמצע (כסברת רבינו יונה).

כיוון שהרמ"א לא חידש בהגהת השו"ע שם דין מדיליה, אלא הוסיף את דברי הטור כלשונו כפי שמצאם לפניו — אין לתלות בהגהתו יותר ממה שיש במקור — בטור, וא"כ גם כוונת הרמ"א לא היתה שמהמלה "פסח" נלמד לאפוקי סוכות, ונדע את המנהג השונה בסוכות. אמנם, בדרכי משה בסי' תרסג (ס"ק ב) הביא הרמ"א את דברי מהר"א טירנא שבשבת חוה"מ סוכות חותם "מקדש השבת וישראל והזמנים", ומהר"א טירנא עצמו תמה על המנהג ועל ספרי המנהגים שקדמו לו, מדוע בפסח אין חותמין כך. על תמיהה זו עונה הרמ"א בחילוק הנ"ל, שימי סוכות חלוקים בקרבנותיהם. (אע"פ שתשובה לתמיהת מהר"א טירנא נמצאת לפנינו בהגהות המנהגים על פסח (הג' כז) — אין כל תימה שהרמ"א לא ראה זאת, שכן היו מחברים שנים להגהות, שהסיפור זה על דברי זה, ואף אחר שנדפס הספר "זה פעמים" נוספו בסוף ימי הרמ"א "שאר

הה"ח 1234567 ת"ח 1234567

ז. שיטות שונות בחילוק בין פסח לסוכות

מנהג א

המנהג הנפוץ ביותר הוא זה שאינו מחדש שום נוסח, אלא משווה את שבת חוה"מ פסח לשבת רגילה, ואת שבת חוה"מ סוכות ליו"ט. אם כן, בפסח אין מזכירין לא באמצע ולא בחתימה (כלשון הטור והרמ"א הנ"ל), ובסוכות מזכירים בין באמצע ובין בחתימה. המקור הקדום ביותר לצורה זו של המנהג הוא ספר מנהגים בכת"י, שיש לו קרבה ודמיון למנהגי ר"ח פלטיאל הנ"ל⁹³, וכו' מפורש לגבי פסח⁹⁴ "ואומ' המפטיר הברכות צור כל העולמים וכו'", כלומר, ללא שינוי משבת אחרת, ולגבי סוכות אומר⁹⁵ "ומברך לקדושה ולמנוח' לששון ולשמח' וחיותם מקדש השבת וישראל והזמנים".

בספרי המנהגים הקדומים, ובפוסקים שהביאום, נזכרת בדרך כלל רק החתימה, ואכן היו מן האחרונים שהתלבטו האם הכוונה שבשבת חוה"מ סוכות רק חתמו "השבת וישראל והזמנים", או שגם הזכירו את המועד באמצע הברכה, כמו ביום טוב⁹⁶. מבין הפוסקים המאוחרים יותר פסקו כמנהג זה: פרי מגדים⁹⁷. דרך התייס⁹⁸, שמן

הגהות" למהדרתו השלישית — לובלין של"א, שהיא הקדומה ביותר ששרדה בידינו היום (ראה צילום השער במהד' מכון ירושלים תשל"ט עמ' 21, וראה בהקדמה שם עמ' 10 ו-17).

רבים מהאחרונים צרפו את דברי הרמ"א בדרכי משה, שנתן טעם למנהג, עם מה שנראה להם כהדגשה בהגהת השו"ע בסי' תץ "לפסח" — והסיקו שהרמ"א הביע בכך את דעתו שבסוכות מזכירים את הרגל. בנוסף לאמור, שהרמ"א לא חידש את הנוסח שבהגהת השו"ע, יש בשיטה זו תמיהה גדולה, והיא, מדוע לא פירש הרמ"א דעתו בשו"ע בידי סוכות, בסי' תרסג, באותו מקום שהביא בדרכי משה את המנהג שבסוכות מזכירים (כן תמה בנהר שלום הנ"ל בהע' 91). אילו היה הדבר פשוט היכן בברכה מזכירים את הרגל בסוכות, לא היתה התמיהה גדולה כל כך. אבל מהפסק ש"אין מזכירין בברכת ההפטרה לפסח לא באמצע ולא בחתימה' (הגהת הרמ"א בסי' תץ). יכולים אנו לדייק (ע"פ האחרונים הנ"ל) בשלש אפשרויות: א. בסוכות מזכירין בין באמצע ובין בחתימה (כמפורש במנהגי מהר"א טירנא לגבי סוכות), ב. בסוכות חותמין אך לא מזכירין באמצע (כפי שדייק הפרמ"ג, א"א אות ז, מדברי המג"א בסי' תץ, עיי"ש), ג. בסוכות מזכירין הרגל באמצע אך לא חותמין (כסברת רבינו יונה שהביאו הטור והשו"ע לגבי ר"ח). היעלה על הדעת שהרמ"א הסתפק בכך שהדגיש שבפסח אין מזכירים, וסבר שנדע מה דעתו לגבי סוכות? ואכן המאמר מרדכי (סי' תרסג, ג) הסיק מסקנה שווה לגבי המחבר ולגבי הרמ"א "ומסתמיות דברי מרן ז"ל בסי' זה וסי' הנז' [=סי' ת"ץ], וממש"ל סי' רפ"ד, ומדברי מור"ם ז"ל לעיל סי' ת"ץ — משמע לע"ר שגם בשבת חוה"מ של סוכות אין להזכיר של י"ט, דאלמלא שבת אין הפטרה בזה"מ". דעתו של המאמר מרדכי הפוכה מסברת בעל מזבח אדמה (סי' ת"ץ ס"ט), שרצה לדמות הזכרת הרגל בשבת חוה"מ להזכרת שבת בהפטרות מנחה ביר"כ, שנפטקה ע"י המחבר בשו"ע (סי' תרכב, ב). לדעתו, אפשר שגם מרן — ופשיטא לו שכן הרמ"א — סובר, שבפסח אין מזכירין ובסוכות מזכירין, וזאת מכח הסברות הנ"ל לחלק (אע"פ שלא הובאו לא רק בשו"ע, אלא אף בבית יוסף!).

93 כת"י אוקספורד 2256 (MiCh 558), בעבר: מיכ... במכון לתצלומי כת"י מס' 17297. במבוא למנהגי מהר"א קלוויר (ירושלים תשל"ח) נקרא כת"י זה "כ"י 7", ושם (עמ' 11) הראה שזהו חיבור הכנוי על אותו מקור שבנוי חיבורו של ר"ח פלטיאל.

1234567 ת"ח

94 דף 1א.

95 דף 10ב.

96 בעל חות יאיר (מקור חיים, קיצור הלכות לסי' תצ ס"ט) התלבט בזה בדברי ספר מהרי"ל — שהוא למעשה הבאה של מנהגי מהר"א, כנ"ל בהע' 79 — ובדברי הלבוש (סוסי' תרסג, אך שם מפורש שמזכיר "לששון ולשמחה" באמצע וצ"ע, וראה להלן בהע' 121. וכן בשו"ת יפה ללב (ח"ב, סי' תרסג אות ג) דין בדברי הלבוש, אם כוונתו שהזכירו בסוכות גם באמצע. בדומה לכך דין הפרי מגדים (א"א סי' תצ ס"ק ז) בדברי המגן אברהם (שם). וראה עוד בהע' 99 ו-145.

97 הנ"ל בסוף ההע' הקודמת.

98 דיני קדיש וסדר ההפטרות, אות יג.

ברכת ההפטרה בשבת ר"ח ובשבת חוה"מ תשלט

המשחה⁹⁹, ספר חיים¹⁰⁰, בכורי יעקב¹⁰¹, קיצור שו"ע¹⁰², יפה ללב¹⁰³, שלחן המלך¹⁰⁴, משנה ברורה¹⁰⁵ וכף החיים¹⁰⁶.

למעשה נהגו כן רוב האשכנזים במזרח אירופה ובמערבה¹⁰⁷, ורבים מבני עדות המזרח בארצות שסביב ארץ ישראל¹⁰⁸, ואף בארצות המערב¹⁰⁹, במחזור "בית השואבה"¹¹⁰ שנדפס בליוורנו¹¹¹ נאמר במפורש לגבי שבת חוה"מ סוכות¹¹² "ומברך המפטיר לאחריה כמו ביום א"¹¹³.

מנהג באוצר החכמה

בתחילת סעיף ו' הוזכרו מנהגי הר"ר אברהם חלדיק. לגבי שבת חוה"מ פסח שוים כתבי היד של חיבור זה, ובכולם לא נזכר דבר מיוחד¹¹⁴ ומסתבר שנהגו כבכל שבת. לגבי שבת חוה"מ סוכות נביא כאן נוסח שונה מזה שהובא שם¹¹⁵ "ומפטיר בא גוג, ואומר, לקדושה ולמנוחה מקדש ישראל". לגבי אמצע הברכה אין כאן שינוי משבת רגילה, שהרי הזכיר רק "לקדושה ולמנוחה". הסיום "מקדש ישראל"¹¹⁶ מכוון כנראה לנוסח "מקדש השבת ישראל והזמנים". אם אין זה שיבוש של כתב היד, הרי זהו מקור קדום למנהג הנהוג כיום אצל חסיד חב"ד, לא להזכיר בשבת חוה"מ סוכות את המועד באמצע הברכות, אלא רק לחתום בסופה "מקדש השבת וישראל והזמנים"¹¹⁷.

אח"ח 1234567

99 סי' יח. בתשובתו שם לגבי מנהג קושטא הוא מספר, ששאל את רבו למה נפסק לגבי סוכות שמזכירים את המועד בתחילה, ולא הובא כן לגבי אמצע הברכה. ידבו אמר לו, שפשיטא במקום שחותמים בהזמנים ה"ה שמזכירים את המועד באמצע הברכה.

100 למהר"ח פאלאג'י, סי' ל' אות כה, וסי' לה אות ז.

101 סי' תרסג, ס"ק ה.

102 סי' עט, סעי' ח.

103 הנ"ל בהע' 96.

104 לר' שמואל לניאדני, מחכמי ארם צובא — סי' קכא אות ט, וסי' קצח אות א.

105 סי' תצ ס"ק טז, וסי' תרסג ס"ק ט.

106 סי' ת"צ ס"ק עח.

107 ראה להלן סעיפים ט-י.

108 ראה להלן סעיף יד.

109 ראה להלן סעיף יב.

110 שסדר ר' יהודה שמואל אשכנזי, בעל בית עובד בית מנוחה ועוד.

111 בשנת תר"ט.

112 בדף רלה, א.

113 ומסתבר שלכך כיוון בעל יפה ללב (הנ"ל בהע' 96), שכברו על המנהג המוזכר כאן כתב "וכן משמע מנוסח המחזוריים שמקורו באו מדפוס ליוורנו".

114 ראה שם, ליד הע' 86.

115 והוא נוסח המהדורה המודפסת עמ' 172.

116 יש להעיר שבמנהגי מהר"ח פלטיאל, שהוא פנים ספר מנהגי מהרא"ק, בנוסח הדפוס הראשון (דיווא שיי"ט, והודפס מחדש: רעווא תרפ"ט) מובא לגבי שבת חוה"מ סוכות "מקדש ישראל השבת וישראל והזמנים". אפשר שיש כאן העתקה של הנוסח "מקדש ישראל" שצורף לה תיקון-פירוש "השבת וישראל והזמנים". אולי יש בכך חיוזק לטענה שלמנהגי מהר"ח פלטיאל ולמנהגי הרד"א חלדיק יש יסודות משותפים (ראה מש"כ במבוא למנהגות וורמייזא (ירושלים תשמ"ז) עמ' 16 ע"פ הנאמר במבוא למנהגי מהרא"ק (ירושלים תשל"ח) עמ' 11).

117 ראה להלן בסעיף י.

לאור קיומו של מנהג זה, יש לדון בכוונתם של חלק מהפוסקים האשכנזים שסתמו דבריהם ואמרו רק שבסוכות חותמים, מה שאין כן בפסח, כגון: "הב"ח"¹¹⁸, מגן אברהם¹¹⁹ ושו"ע הרב¹²⁰, אם כוונתם למנהג א או ב.

מנהג ג

דעת בעל חות יאיר הפוכה מהמנהג הקודם לגבי סוכות, והיא "מזכיר גם של י"ט בעל התורה, ומ"מ אינו מסיים רק בשבת"¹²¹, ובפסח כמוכן אין מזכירין כלל, כפסק הרמ"א. בשו"ת שמן המשחה⁹⁹ מספר השואל, ר' אברהם אלאזראקי, שהתלבט האם מנהג קושטא הוא לחלק בין פסח לסוכות, והכרעתו היתה להזכיר בסוכות רק באמצע הברכה ולא בחתימה.

אפשר שאף בין קהילות התימנים נהג מנהג דומה, ראה להלן בסעיף טו. גם למנהג זה נוכל למצוא מקור בכת"י של מנהגי ר"א חלדיק, שבו נאמר¹²² "ואומר לקדושה ולמנוחה לששון ולשמחה, יקום פורקן". יש כאן לכאורה הזכרה באמצע, אך לא בחתימה.

בוודאי אפשר לדחות מקור זה בטענה שזו טעות, או לומר שאחרי שאמר שמזכיר את המועד באמצע לא נזקק הכותב לפרט את נוסח החתימה¹²³. אך אפשר גם לטעון, שיש כאן מנהג שונה, שאיננו הזכרת המועד באמצע הברכה כמו ביום טוב "ועל יום חג הסוכות...", אלא שמשום כבוד המועד הוסיפו את המלים "לששון ולשמחה", ותו לא.

ת"ח 1234567

אוצר החכמה

מנהג ד

כמה פעמים הזכרנו, שבספרי המנהגים הקדומים, ובפוסקים שהביאום, מודגש החילוק בין פסח לסוכות בעניין החתימה, שבסוכות חותמים ב"הזמנים", ובפסח — לא. הזכרנו גם את ספקות האחרונים, האם הכוונה היא שבסוכות לא הזכירו באמצע אלא רק חתמו. לגבי פסח ברור היה לפוסקים האשכנזים שאין מזכירים כלל, שהרי כך פירש הרמ"א בהגהת השו"ע¹²⁴.

ת"ח 1234567

118 סי' תצ, ד"ה ומפטירין ביחזקאל. אמנם, מזה שרימה את השבת חוה"מ סוכות למקרים שנוהגים כריב"ל, האומר, יום הוא שנתחייב..., יש לומר שבסוכות מזכיר גם באמצע, כיו"ט, וכמנהג א הנ"ל. אך מלשוננו של הב"ח אין הכרע.

119 סי' תצ ס"ק ז וסי' תרסג ס"ק ב. וראה לעיל בהע' 96.

120 סי' תצ סעיף טו, וראה להלן בסעיף י.

121 מקור חיים, קיצור הלכות לסי' תרסג ס"ג. אחרי המשפט המצוטט נכתב "נ"ל", ואם כן זוהי כנראה דעתו העצמית של החות יאיר. לעומת זאת בקיצור הלכות לסי' תצ ס"ט הביא בשם מהרי"ל והלבוש ששבת חוה"מ שונה מפסח, והוסיף "ומבואר שם [לא ברור אם במהרי"ל או בלבוש, ובשניהם לא הוזכרה חתימה בלבד, וצ"ע] דחזקתין, ומ"מ נ"ל דה"ה באמצע". כרי שלא תהיה סתירה בדברים, נצטרך לפרש שבסי' תצ לא מביע החות יאיר את דעת עצמו, אלא בא להבהיר את דברי מהרי"ל והלבוש, שלכאורה נראה שאמרו רק לחתום בסוכות, ללא הזכרה באמצע, כמנהג ב, ומפרש החות יאיר שלדעתו כוונתם היתה גם להזכרה באמצע, וכמנהג א.

122 הוא כת"י א כמהדורה הנ"ל בהע' 85. בשינויי הנוסחאות שם נזכרה רק ההוספה "לששון ולשמחה" שבכת"י זה, אך לא נאמר שם שבאותו כת"י חסרה ההתייחסות לחתימה. על פי האמור למעלה, הרי אלו שתי דעות שונות לחלוטין.

123 חו בוודאי דעת המהדיר שם, שבסוף הע' 61* כתב שעל פי כת"י א מזכירים את החג, ולא התייחס לכך שהמדיבור הוא באמצע הברכה ולא בחתימה.

124 סי' תצ סעיף ט.

אך מעיון בספרי המנהגים נראה, שלא כל האשכנזים נהגו כדברי הרמ"א. בכת"י של מנהגי ר"ח פלטיאל ללא הגהות מהרא"ק¹²⁵ נאמר לגבי ברכות הפטרה בשבת חוה"מ פסח¹²⁶ "ואומר עד מקדש השבת, ואינו אומר והזמנים... ואומר לקדושה ולמנוחה לששון ולשמחה וכן בתפילה אומר והנחילנו באהבה וברצון בשמחה ובששון". אם כן מפורש שמזכיר באמצע, ורק בחתימה אינו מזכיר. אמנם בנוסחאות האחרות של אותו חיבור חסרות המלים "לששון ולשמחה"¹²⁷, אבל ככולן נאמר "וכן בתפילה...", ומכאן שגם בהפטרה יש נוסח הדומה לנוסח המוזכר לגבי תפלת מוסף "באהבה וברצון בשמחה ובששון"¹²⁸.

אחרי שהוכח קיומו של מנהג כזה, ביכלתנו לטעון שגם מקורות אחרי המזכירים רק את ההכרל בחתימה — התכוונו למנהג זה. כך נוכל להבין יותר את דברי מהר"א טירנא הכותב לגבי שבת חוה"מ סוכות¹²⁹ "ומברך לקדושה ולמנוחה לששון ולשמחה וכו' וחותם מקדש השבת ישראל והזמנים", ומוסיף "כן הוא בכל המנהגים"¹³⁰, וצריך עיון מאי שנא משבת דתול המועד דפסח שאין חותם בהזמנים". הרי יכול היה לנסח בשאלתו שבפסח אין מזכיר המועד, וכדומה¹³¹. אך אם נניח שהמנהג היה להזכיר בפסח באמצע אך לא בחתימה¹³², יהיו דבריו מדויקים להפליא.

בספר "דברי קהלת"¹³³ נאמר לגבי שבת חוה"מ פסח¹³⁴: "...וחותם 'מקדש השבת'... אכן לפמ"ש רמ"א שם בהגהה... לא באמצע ולא בחתימה — ראוי לאמר בתחלה ועל יום

125 כת"י בית הספרים בירושלים מס' 1282 8°, שכונה במנהגי מהרא"ק (ירושלים תשל"ח) כ"י 6. החיבור כולו נדפס מכת"י זה בספר מחקרי תפלה ופיוט, ומשם הציטוט דלהלן.

126 שם, עמ' 57.

127 כך במהדורה הנ"ל של מנהגי מהרא"ק (סי' קכז, עמ' קכ). לא הובאו שם שינויי נוסחאות לגבי קטע זה, למרות שבכת"י 6 הנ"ל נוספו המלים "לששון ולשמחה", כאמור. בדקתי גם בהוצאה שעל פי המהדורה הראשונה (הנ"ל כריש הע' 116), ובכתב יד שלא עמד לפני עורך מהדורת ירושלים — הוא כת"י בית הספרים בירושלים, מס' 4199 8°, שנכתב בשנת ק"ע, זמן קצר אחרי פטירת ר"א קלוזנר — ובשניהם נמצא הנוסח "לקדושה ולמנוחה ולחיים" (בהעתקת הדפוס הראשון בדף מ, א ובכת"י בדף 198ב). איני מכיר נוסח ברכה כזה, אך בוודאי יש כאן סימן לנוסח מיוחד לרגל, ולאפוקי מנוסח שבת רגילה.

העתקה גוססת של מנהגי ר"ח פלטיאל נמצאת בספר מהרי"ל (סדר תפלות פסח, מהדורת ירושלים תשמ"ט עמ' קמז), ואף שם נאמר רק "לקדושה ולמנוחה". וראה בהע' הבאה.

128 לדברי המעיר בספר מהרי"ל (שם, הע' 11) שהמלים "ואומר לקדושה ולמנוחה" באו לשלול הזכרת המועד באמצע הברכה — איני יודע כיצד יפרש את ההמשך "וכן בתפילה...". גם סדר הקטעים אינו מובן לדעתי, שהרי צריך היה להתחיל בכך שאין מזכיר באמצע, אח"כ לדבר על החתימה, ובסוף על מוסף. אולם לדברינו הסדר מדויק, דבתחלה הזכיר את המיוחד בשבת פסח — שאין חותם בהזמנים. וכדי שלא נטעה, הוסיף, שבאמצע מזכיר, כמו שמזכיר במוסף.

129 לפני מנהגי שמיני עצרת (מהד' ירושלים תשל"ט עמ' קלה). הדברים הובאו במטה משה סי' תתקסט. 130 כלומר, בספרי המנהגים שקדמו לו. ואכן ראיתי שכך נאמר במנהגי ר"ח פלטיאל, ואפשר שלמהר"א טירנא היו חיבורים אחרים, שלא הגיעו לידינו.

131 ואף בדברו על שבת חוה"מ פסח (במהדורה הנ"ל, עמ' סג) הזכיר רק את החתימה. וכן במטה משה סי' תרעז.

132 אם אכן כך היה המנהג בפסח, קל יותר יהיה לקבל את דעת שלחן לחם הפנים הנ"ל בהע' 55, שדעת מהר"א טירנא שגם בשבת ר"ח מזכירים באמצע ואין חותמין.

133 "מנהגי תפלות ק"ק פראנקפורט על המאין... ושאר קהלות אשכנזי ההולכות אחריה" לר' זלמן גייגה, נדפס בשנת תרכ"ב.

134 יום רצ"ב חלק ב (עמ' 434).

השבת הזה שנתת וכו' לקדשה ולמנוחה לכבוד ולתפארת' ככל שבת". כאשר ספר מנהגים כותב "ראוי" — אות הוא שלא כך היה המנהג. נראה שבאותה עת היה המנהג בפרנקפורט להזכיר את המועד גם בפסח, אלא שהזכירו רק באמצע הברכה, ולא בחתימה. בזה היה השוני מסוכות שבו מפורש שם¹³⁵ שאומר "...ועל יום חג הסוכות הזה... עד מקדש השבת וישראל והזמנים. מסתבר שכך יש לפרש גם את לשונו של ספר קדום יותר המתאר את מנהגי פרנקפורט — "נוהג כצאן יוסף"¹³⁶, שלגבי סוכות פירט גם ביחס לאמצע הברכה וגם ביחס לחתימה¹³⁷ "וקובעין בעל התורה לקדושה ולמנוחה לששון ולשמחה וחותם מקדש השבת וישראל והזמנים", ואילו לגבי פסח ציין רק את עניין החתימה¹³⁸ "ואין חותמין בברכת ההפטרות רק מקדש השבת ולא וישראל והזמנים, דהא אם לא היה שבת לא היו מפטירין". אילו נהגו כדברי הרמ"א יכול היה לומר 'אין מזכירין המועד כלל', בלא להתייחס לחתימה דווקא. ייתכן שגם בין הספרדים נהג המנהג באופן זה, בסידור "תפלת ישרים"¹³⁹ שנדפס ע"פ רבני הספרדים באמשטרדם נאמר אחרי הפטרת שבת חוה"מ פסח "ויברך ברכותיה שלאחריה כמו בשבת, אלא שמזכיר של י"ט". מזכיר — רק באמצע, אך לא בחתימה, שהרי אם גם חותם בשל י"ט אי אפשר לומר שמברך "כמו בשבת". לגבי סוכות נמצאת שם¹⁴⁰ הפניה לברכות ההפטרות של כל הרגלים, שהודפסו בהפטרות יום ראשון של פסח ואם כן הזכירו בין באמצע ובין בחתימה.

אה"ח 1234567

אה"ח 1234567

ח. המנהגים המשוים בין פסח לסוכות

בסעיף ה' ראינו כמה שיטות ראשונים המדמים את חול המועד לראש חודש. לשיטות אלו אין כל הבדל בין פסח לסוכות, בין לסוברים להזכיר בכולם, ובין לסוברים שלא להזכיר. גם כאן נסקור את המנהגים השונים.

אוצר החכמה

מנהג ה'

המנהג שלא להזכיר את המועד כלל הוא כאמור¹⁴¹ מנהג אשכנז וצרפת הישן. גם לאחר שבמנהג אושטרייך נקבע המנהג השונה בסוכות, אחזו חכמי אשכנז במנהגם. כך למשל, כשראה מה"ר אברהם כ"ץ¹⁴² את דברי ר"ח פלטיאל לגבי סוכות, ראה את דבריו כסותרים למה שכתב לגבי פסח, והכריע שגם בסוכות צריך לנהוג כן, שלא להזכיר¹⁴³.

135 יום קי"ב חלק ב' (עמ' 328). מחבר הספר מזהיר שם את המפטיר, שיחבר "השבת וישראל", כדי שלא יטעו הציבור ויענו "אמן" אחר "השבת", והוא מוסיף, שבשבת זו המקום לטעות רב יותר מכל יום טוב שחל בשבת, שהרי בשבת חוה"מ פסח אין מסיימין "וישראל והזמנים". גם מהערה זו משמע, שההבדל היחיד בין הברכה בפסח לבין הברכה בסוכות הוא החתימה, דאם לא כן, אין סיבה להחליף בשבת חוה"מ פסח יותר משאר שבתות השנה.

136 נדפס לראשונה בשנת תע"ח. הציונים דלהלן הם ע"פ מהדורת תל אביב תשכ"ט.

137 עמ' רצז.

138 עמ' רכז.

139 אמשטרדם ת"ק.

140 דף קט, ב.

141 דף רמד, ב.

142 בסוף סעיף ה'.

143 מגדולי הדור בזמן מהרי"ל, שהחליף עמו שו"ת. ישב בכמה קהלות במרכז גרמניה.

144 דבריו מובאים בהגהה — שאיננה של מהרא"ק — במנהגי מהרא"ק, ירושלים תשל"ח, סימן נט הג' ג

בין הפוסקים האשכנזיים סוברים כך הגר"א¹⁴⁵, ובעל התניא בסידורו¹⁴⁶. רבים מן הפוסקים הספרדים פסקו כך: רבי אברהם אזולאי¹⁴⁷, החיד"א¹⁴⁸, מאמר מרדכי¹⁴⁹, רבי שלמה אלפאסי¹⁵⁰, זרע אמת¹⁵¹, ישרי לב¹⁵², צוף דבש¹⁵³ ועד ימינו אלה, הרב יצחק נסים¹⁵⁴ ויכלת"ט הרב עובדיה יוסף¹⁵⁵.

בדורות המאוחרים שרד המנהג באשכנז בקהילת וורמיישא¹⁵⁶, וכן נהגו בקרפנטרץ¹⁵⁷, בירושלים¹⁵⁸, בתקופות מסוימות בצפון אפריקה¹⁵⁹, בחלק מקהילות תימן¹⁶⁰, ועוד.

מנהג ו

בדורות האחרונים החזיקו במנהג להזכיר ולחתום בפסח ובסוכות רק חלק מיהודי תימן¹⁶⁰, שנהגו כן אף בראש חרש¹⁶¹,

אוצר החכמה

מנהג ז

גם מנהג זה — להזכיר את המועד באמצע הברכה אך לא לחתום, בפסח ובסוכות — נמצא רק אצל יהודי תימן¹⁶⁰, שנהגו כן על פי דברי הרמב"ם כפי שהוסברו ע"י מרן בכסף משנה¹⁶².

מנהג ח

מבחינת חול המועד שזה מנהג זה למנהג ז, אלא שבקהילות ספרדיות באירופה נהגו כך¹⁵⁷, למרות שבראש חדש לא הזכירו את ראש חדש בברכת ההפטרה. בסעיפים הבאים ננסה לסכם את מנהגי העדות והקהילות השונות ביחס לשבת חול המועד, מאז סוף תקופת הראשונים ועד ימינו אלה.

145 מעשה רב סי' רכ"ו. אמנם, בהערות לברכת אליהו על ביאור הגר"א (הנ"ל בהע' 6) הסתפק, אולי אף לדעת הגר"א בסוכות מזכיר באמצע ואינו חותם, אך עיין בשער הציון לסי' תרסג, שכתב בפשטות (בס"ק ו) שבודאי לדעת הגר"א לא מזכיר גם באמצע.

146 כך הביאו בשם הסידור בשער הכולל (פרק כה אות ד) ובהוספות לקצות השלחן (ח"ג דף עה, ב). על מנהג חב"ד ראה להלן בסעיף י'.

147 בהגהותיו לספר הלבוש (כנראה בעותק המצוי עתה בספריית הרב מיימון בירושלים). דבריו הובאו בתשובתו של הרב נסים, ראה להלן בהע' 154.

אח"ח 1234567

148 ברכי יוסף סי' תכה, ס"ק ב.

149 על שו"ע אר"ח סי' תרסג, ס"ק ג.

150 משחא דרבנא ח"ב, סי' תרסג.

151 ח"ג דף צא, ב.

152 מערכת חול המועד, דף ד ע"ד.

153 סי' קסד.

154 בתשובה שנערכה מכתביו אחר פטירתו, ונדפסה בראש ספר הזכרון לרב יצחק נסים, סדד ראשון (הלכה ומשפט).

155 שו"ת יחיה דעת ח"א, סי' ע.

156 ראה להלן בסעיף ט.

157 ראה להלן בסעיף יא.

158 ראה להלן בסעיף יג.

159 ראה להלן בסעיף יב.

160 ראה להלן בסעיף טו.

161 כנ"ל בסוף סעיף ד.

162 כנ"ל בסעיף ב.

ט. מנהג אשכנז המערבי (מערב אירופה)

את מנהג אשכנז הישן, שלא להזכיר את המועד כלל, פגשנו בכמה ספרי מנהגים¹⁶². גם לאחר שפשט באושטרייך – מנהג אשכנז המזרחי – הנוהג להכריז בין פסח לבין סוכות, המשיכו קהילות המערב במנהגן. ראייה לכך נוכל למצוא בשני כתבי יד של מנהגי הר"א חלדיק, שהועתקו לאחר ימי מהרי"ל והותאמו למנהג אשכנז המערבי¹⁶³. בשני כתבי היד הללו הושמט עניין ברכות ההפטרות בשבת חוה"מ סוכות¹⁶⁴, וההסבר לכך הוא, שלא היה בשבת זו שום דבר שונה משאר שבתות השנה.

גם בספר מנהגים ששימש את קהילות האשכנזים בצפון איטליה בדור שאחר מהרי"ל¹⁶⁵ אין התייחסות לברכות ההפטרות, בין בפסח ובין בסוכות¹⁶⁶. אולם, כעבור כמאה שנה נדפס בוויניציה¹⁶⁷ ספר המנהגים ביידיש, המשקף בדרך כלל את מנהגי האשכנזים באותו איזור¹⁶⁸, ושם נמצא כמנהג א הנ"ל.

בתקופה שאחר התפשטות השו"ע התקבלה גם בקהילות אשכנז ההבחנה בין פסח לסוכות. הזכרנו כבר את קהילת פרנקפורט, שנהגו בה כמנהג ד. בקהילת מגנצא נהגו כמנהג א¹⁶⁹. לגבי קהילת פירט – לא ברור כאיזה משני המנהגים הללו נהגו שם¹⁷⁰. כל כך היה המנהג פשוט בקהילות אשכנז בסביבות שנה ת"נ לחלק בין פסח לסוכות, עד שבהנהגותיו למנהגי ק"ק וורמיישא¹⁷¹ – שאינם מחלקים כן – אומר החות יאיר "בדו"ת היא, רק כדינו, שבשבת ת"ה של סוכות מזכירין".

התייחסותו של החות יאיר היא על פי המקובל בזמנו, אולם מנהג וורמיישא, שלא להזכיר כלל, שימר את מנהג אשכנז הישן עד תקופה מאוחרת, שבה כבר לא נהגו כן בקהילות האחרות. זה היה מנהג וורמיישא לפני ימי החות יאיר, כפי שמפורש בספרי המנהגים של רי"ל קירכום¹⁷² ושל ר' יוזפא שמש¹⁷³, ואף בקורותו של החות יאיר לא שינתה את המנהג, והוא מופיע שוב בדור שאחרי החות יאיר¹⁷⁴.

גם בספרי מנהגים של קהילות אשכנזיות בהולנד מפורש התילוק בין פסח לסוכות¹⁷⁵.

162 ראה על כך במבוא למנהגות וורמייזא (ירושלים תשמ"ז), עמ' 51 הע' 5. גם כתב היד הנזכר שם בסוף ההערה (שייקרא כאן כת"י ד) הותאם בפרטים שונים למנהג המערבי.

164 בכת"י ג של החיבור בדף 196 ב, ובכת"י ד בדף 258 א.

165 ראה על חיבור זה במבוא למנהגות וורמייזא עמ' 19-22, וב"עלי ספר" יד, עמ' 59-87.

166 לחיבור כי"י רבים, כמוזכר בטקירות שבהערה הקודמת. עמד לפני צילום כת"י מונטיפיורי 149 (כמכון לתצלומי כת"י מס' 5150). סדר שבת חוה"מ פסח נמצא שם בסי' בא, וסדר שבת חוה"מ סוכות בסי' ג.

167 בשנת ש"ן, ראה בכתב העת איטליה ג (תשמ"ב) 1-2, עמ' קכז-ו-קמט-קנג.

168 בניגוד למנהגי מהר"א טירנא (שהיו שסברו שזהו תרגום שלו ליידיש) המשקף את מנהג אושטרייך – מנהג מזרח אירופה.

169 על פי מנהגי מגנצא (רעדלהיים תרכ"ב).

170 מנהגי פירט (משנת תקכ"ז), סי' מ.

171 שחיבר ר' יוזפא שמש, בהגהה לסי' ס"א (ירושלים תשמ"ח, עמ' סד). על דעתו של החות יאיר ראה לעיל בהע' 121.

172 מנהגות וורמייזא (ירושלים תשמ"ז) בעניין שבת חוה"מ סוכות (עמ' קפה) ושבת חוה"מ פסח (עמ' רמא).

173 מנהגים דק"ק וורמיישא (ירושלים תשמ"ח) סי' ס"א (עמ' סד) וסי' ק"ף (עמ' ריב).

174 מערכות...ומנהגים דק"ק וורמיישא, פפר"מ תע"ד, דף מד ע"ב ודף מה ע"ג (הובא במנהגות וורמייזא הנ"ל, עמ' שלח ושרמ).

175 הנהגת בית הכנסת באמשטרדם (משנת תע"ו), סי' ל, וכן במנהגי אותה קהילה משנת תקע"ה. גם במנהגי קהילת האג (כהולנדית, משנת תרפ"ט) מודגש ההבדל בין פסח לסוכות.

אך ההדגשה היא על החתימה, ולא ברור אם הכוונה למנהג א או ד, גם בסידור שערי שמים של היעב"ץ מובא כך ההבדל: לגבי פסח נאמר¹⁷⁶ "וחותמין בברכת הפטרה בשבת לכד", ולגבי סוכות נאמר¹⁷⁷ "וחותם בברכותיה מקדש השבת וישראל והזמנים". אולם בסידור שהיה נפוץ במערב אירופה ברורות האחרונות מבואר כמנהג א הנ"ל¹⁷⁸.

י. מנהג אשכנז המזרחי – מזרח אירופה

מזרח אירופה היא ערש מולדתם של כל המנהגים המבדילים בין פסח לסוכות. ספרי המנהגים הקדומים המביאים מנהגים אלו הוזכרו כבר לעיל¹⁷⁹. גם פוסקים שונים העידו על המנהג¹⁸⁰.

שינויים במסורת אודות המנהג נמצא אצל חסידי חב"ד. בשו"ע הרב¹⁸⁰ נזכר ההבדל בין פסח לסוכות בלשון סתומה. בדרך כלל מקובל בחב"ד להעדיף את פסקי בעל התניא בסידורו על פני מה שכתב בשו"ע שלו. מהסידור עולה שכין בפסח ובין בסוכות אין להזכיר, וכך הסיק בעל שער הכולל¹⁸¹. אולם מסורת אדמו"ר חב"ד בשם האדמו"ר כעל הצמח צדק¹⁸² קובעת להזכיר בסוכות בלבד, ורק בחתימה, כמנהג ב לעיל.

יא. מנהגי הספרדים באירופה

קהילה ששרשיה אינם בספרד היא קדפנטרץ, עירו של רבי מרדכי כרמי, בעל מאמר מרדכי. קהילה זו, עם קהילת אוניון ועוד קהילות סמוכות, הן כנראה שריד של קהילות פרוכנס. ראינו שבתקופת הראשונים לא היה מנהג אחיד בפרוכנס לגבי הזכרת ראש חדש¹⁸³. אולם, עם התפשטות המנהג שלא להזכיר ראש חדש, בסוף זמן הראשונים, מתקבל כנראה מנהג זה בפרוכנס, ועל כן מעיד שנים רבות אחר כך המאמר מרדכי¹⁴⁹ "וכן אנו נוהגין". גולי ספרד ופורטוגל שהגיעו לארצות אירופה התרכזו בעיקר באיטליה ויוון, בהולנד ובאנגליה. את העקרון להבדיל בין פסח לסוכות הם קבלו משכניהם האשכנזים. בעל יפה ללב¹⁸⁴ מעיד שחלוקה זו נמצאת במחזורי ליורנו "חדשים גם ישנים". במנהג ד לעיל הוזכר סידור תפלת ישירים, ומננו נראה שבפסח הזכירו רק באמצע הברכה, ובסוכות תתמו גם כן. אפשר שמנהג זה השתנה באותן קהילות ספרדים, עד שהזכירו בשני החגים באמצע ובחתימה, אע"פ שאין כל זכר להזכרת ראש חדש בשבת ראש חדש. כבר בסידור שנדפס בשאלוניקי בשנות ת"ק ואילך נמצאות כשתי שכתות חול המועד הפניות לנוסח הברכות ביום טוב¹⁸⁵. בכתר שם טוב¹⁸⁶ מזכיר סידורים של הספרדים באמשטרדם ובלונדון שגם

176 חלק ב, דף נה, ב סעיף 8.

177 שם קמב, א, סעיף 6.

178 סדר עבודת ישראל (בעריכת ר' יצחק בער), עמ' 228.

179 בראש סעיף ו, ובמנהגים השונים שבסעיף ז.

180 ראה לעיל ליד הערות 118 ו-120.

181 ראה לעיל בהע' 146.

182 כך נמצא בהגהות אדמו"ר מהרש"ב לסידור (סידור תורה אור (ברוקלין תש"א) עמ' רלב), שכן נהגו סבו (הצמח צדק), ואביו (אדמו"ר מהר"ש). וכך נקבע בספר המנהגים של חב"ד במנהגי סוכות.

183 לעיל בסעיף ה.

184 הנ"ל בהע' 96.

185 בדף קעד, ב, על הפטרת שבת חוה"מ פסח, ובדף קצד, ב, לגבי סוכות.

186 עמ' שצג.

לפיהם מזכיר בפסח ובסוכות בשווה. כך גם נאמר במחזור לשלשה רגלים שהודפס לראשונה בוניה, וצולם ע"י הוצאת "סיני". בגלל ההבדלים בין הסידורים והמחזורים השונים, אירעו גם טעויות. כך נמצא באחד ממחזורי לונדון¹⁸⁷ שבפסח מזכירים את המועד ובסוכות לא.

יב. מנהגי קהילות צפון אפריקה

בשו"ת התשב"ץ¹⁸⁸ מובא שמנהגם היה שלא להזכיר ר"ח וחוה"מ. אע"פ כן, השתנה המנהג באלג'יר, ובספר מנהגי ק"ק אלג'יר¹⁸⁹ הביא, שבכל בתי הכנסיות באלג'יר נהגו בסוכות להזכיר ולחתום, ולא כתשב"ץ.

בטוניס כנראה לא הזכירו את המועד, ועל כך מעיד רבי שלמה אלפאסי¹⁹⁰. כך גם היה המנהג בנא אמן שבמצרים, כמצויין בספר נוח שלום¹⁹¹. לגבי קהילות מרוקו יש ראיות שנהגו שם להבדיל בין פסח לסוכות¹⁹². אמנם אפשר שבבתי כנסיות שלא היו תלמידי חכמים מצויים בהם לא ידעו על כך¹⁹³. עכ"פ תלמידי החכמים בפאס¹⁹⁴ ובקזבלנקה¹⁹⁵ הקפידו על החילוק בין המועדים.

אוצר החכמה

יג. קהילות בארץ ישראל

1234567

גם בחברון השתנה כנראה המנהג. כזכור, פוסק רבי אברהם אזולאי שלא להזכיר את המועד¹⁴⁷. אילו היה המנהג בעירו, חברון, שונה — בודאי היה מעיד על כך, כפי שעשה שנים רבות אחר כך הרב אליהו מני, שהעיד¹⁹⁴ "פה עו"ק חברון ת"ו בחול המועד של סוכות אנמרים", אבל הוא עצמו נמנע מלהזכיר את המועד אף בסוכות. גם לגבי ירושלים יש עדויות סותרות. משחא דרבותא¹⁹⁵ והשואל בשו"ת שמן המשתה⁹⁹ מעידים שבירושלים אין מזכירים המועד אף בסוכות. גם הראשון לציון רבי חיים רוד תזן מעיד כך¹⁵². אבל בעל שמת נפש¹⁹⁵ כותב לגבי השוני בתתימת הברכה בפסח ובסוכות "כן אני רואה נוהגים פעו"ק ירושת"ו, ובעל כף החיים מצטרף לדבריו באמרו¹⁰⁶ "וגם בעיר עוז לנו ירושת"ו עתה בכמה מקומות מזכירין בחו"ה דסוכות בין באמצע בין בתתימה". כנראה שבתקופה קדומה יותר היה מנהג אחיד בירושלים, שלא להזכיר, ורק בדורות האחרונים, כשהתרבו העולים לירושלים מקהילות שונות, לא היה יותר מנהג כללי, וכל בית כנסת נהג כמנהגו.

אוצר החכמה 1234567

יד. מנהגי קהילות בארצות המזרח

משו"ת שמן המשחה⁹⁹ עולה, שבזמנו נהוג היה בקושטא ההבדל בין פסח וסוכות. אמנם השואל שם אינו מסכים שכך המנהג מאז ומעולם, אך בזמנו הוא ודאי שכך נהגו. גם

187 הובא בכתר שם טוב שם.

188 חלק ב סי' רמח.

189 אלג'יר תרמ"ט, חלק ב, סי' סב אות ג.

190 מנהגי נא אמן, נא אמן תרנ"ד, דיני ס"ת סעיף מב.

191 כך עולה מילקוט שבע כך ג (חיפה תשמ"ט), עמ' סח.

192 שמעתי מהרב שמעון כהן שליט"א, לשעבר חבר בית הדין שם.

193 כך נראה מדברי ספר ליצחק ריח (חלק ב, ליקוטי דיני או"ח, אות ה ס"ק ג) מדברי יצחק ד' רנאן שישב בפאס.

194 זכרונות אליהו או"ח, מערכת הא אות ה.

195 ערך חול המועד.

שם: _____

ראשור 198.

טו. מנהגי יהדות תימן

שהיה בידם²⁰⁰. כך נהגו חלק מהבלדים²⁰¹.

תכלאל בלדי. שלבאורה שיטחו כמנהג ג' ה"ל: לגבי שבת חוב"מ פסח – לא נאמר שם

טז. סיכום

שתי תופעות בולטות לעינינו מנקודת המבט של היחס בין המנהג וההלכה:

שבת ר"ח. בכל זאת גבר המנהג שאין מזכירין לדברי הרשב"א שהזכרנו. התמימה גדולה

בסי' קכא ס"ק ט ובסי' קצח ס"ק א את דברי הפוסקים האשכנזיים המברילים בין פסח לסוכות, אמנם, הרב

199 ראה לעיל סעיף ב וראש סעיף ה.

200 ראה לעיל ליד הע' 29.

201 ראה לעיל בהע' 68-69.

202 דאה לעיל סעיף ב.

203 ירושלים תרנ"ד, עמ' קמ.

לגבי סוכות הוא מרף לך, א.

205 ראה לעיל סוף סעיף ד, ובהע' 70 שם.

ב. דווקא בקהילות אשכנז, שבהן הוכרע לגבי ר"ח כרב גידל אמר רב, שאין מזכירין, צץ המנהג הנותן דין שונה לסוכות, שמזכירים בו ותותמים, ובחלק מן המנהגים אף פסח שונה מר"ח, ואף בו מזכירים.

אם נשים לב, הרי שהמנהג "שאינו מתאים להלכה" בנושא השני מתקן במקצת את אי ההתאמה להלכה שבנושא הראשון. לפיכך, כל הבא לדון על התפשטות המנהג לחלק בין פסח לסוכות, חייב לתת את הדעת לכך, שמבחינת ההלכה יש מקום רב לתייב הזכרה וחתימה לא רק בסוכות, כי אם גם בפסח ובראש חדש. ואם קהילות שאינן מזכירות את היום בר"ח נוהגות להזכירו בסוכות — אולי התגובה הנכונה אינה לבטל את מנהגן, ולהעמידן על "טעותן", אלא לומר: הנה להן לישראל, אם לא נביאים הן — בני נביאים הן!

[מחיר 1.234567]

והביאנו לציון עירך ברינה ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם (תפילת מוסף של חג).

אמרו חכמים בספרי (דברים, מובא במהרש"א בבא בתרא ע"ה), עתידה ירושלים להתרחב כמו כל ערי ארץ ישראל, ובית המקדש יהיה גדול כמו ירושלים של היום, שהרי הוא צריך להכיל בתוכו את רבוי אוכלוסי ישראל, וכתוב (סוף ישעיה) והיה מדי חודש בחדשו ומדי שבת בשבתו יבא כל בשר להשתחוות לפני אמר ה'. לכן כתוב בתפילה "ולירושלים בית מקדשך", כי בית המקדש יתרחב לכל שטח של העיר ירושלים הקדושה.

(הגאון רבי ברוך סטנובר)

[מחיר 1.234567]

[מחיר 1.234567]